

OLÁH RÓBERT

A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében

ABSTRACT

Mihály Tofeus (1624–1684), studied in the Netherlands and received his doctor's degree in Harderwijk, in 1649. In 1665 he was appointed as the court preacher of princeps Mihály Apafi the Elder, and was elected as the bishop of the Transylvanian reformed church in 1679. According to his library's list, and some of his books survived until now, and his printed works' citations (mainly his A' Szent soltárok resolútiója [Kolozsvár–Cluj, 1683]), one can find several traces of the Hebrew language.

These traces can be found first of all in dictionaries (from Valentin Schindler, Johannes Habermann, Johannes Scapula, and Johannes Buxtorf the Elder) and textbooks (Michael Neander, Buxtorf, Franciscus Junius, Victorin Bythner, Sixtinus Amama). Then in Hebrew Bibles: two from the rabbinic edition of Buxtorf, another from Daniel Bomberg and two more Hebrew-Greek bilingual editions, and a copy of Santes-Pagninus' Bible. We can find works on biblical philology from Lodewijk de Dieu, Edward Pococke, Amama, Salomon Glassius, Hugh Broughton, Nicholas Fuller, Martin Petrus Cheitomaeus, Constantijn L'Empereur and others. He also had some copies of the debates of his time's greatest Hebraists, like the Buxtorfs (father and son), Louis Cappel, Arnold Boot, Francis Taylor. Finally the Liber Jezirah in Hebrew and Latin (by Johann Stephan Rittangel) was also part of his library.

Searching his printed works we can find that he used his books gainfully and his margins testifies that Tofeus was a reader with critical attitude. His example proves that Hungarian peregrinant students returning to their homeland could transplant the highest erudition of the foreign universities.

A magyar reformátusság és a héber nyelv a 16–17. században (Áttekintés)

A középkor végén még gyanúsán szemlélték a hebraistákat és az ószövetség nyelve iránt sem mutatkozott nagy érdeklődés. Míg a 15–16. század fordulóján alig néhány keresztyén tudós érdeklődött a héber nyelv iránt, addig a 16. század közepére a vele kapcsolatos kiadványok potenciális vásárlóinak tábora évtizedenként ezerfős nagyságrendben növekedett Európa-szerte. A jelenség magyarázata a reformációnak a Szentírás eredeti szövegéhez fűződő viszonyában rejlik: a „Sola Scriptura” elve nyomán egyre többen kívántak visszatérni az ősforráshoz, hogy abból merítsenek a teológiai kérdések eldöntéséhez.

Az ide kapcsolódó művek mögött a protestáns egyetemi központokban koncentrálódó jelentős hebraista mozgalom bontakozott ki, amely kiadványaival elárasztotta a könyvpiacokat. A nyomtatványaik 80%-át a Szentírás héber szövegével és a héber nyelvészettel kapcsolatos munkák tették ki, de felébredt az érdeklődés olyan területek iránt is, mint a zsidóság története vagy a misztikus hermeneutikai irányzatok.¹

¹ BURNETT: Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660), 1–3.

Az 1567. évi debreceni zsinat nagyobb cikkei a hazai kollégiumokban oktató tantárgyak között felsorolták a hébert is, ám ekkor még nem (s időnként a későbbiekben sem) állt mindenhol rendelkezésre megfelelő tanár.² Patakon (és más kollégiumokban is) a 16. században a diákság elsajátíthatta a nyelv alapjait, máskülönben nem folytathattak volna bölcsészeti (és arra épülő teológiai) tanulmányokat a reformáció kiváló akadémiaján, Wittenbergben, ahol a Melanchthon által 1545-ben szerkesztett szabályzat szerint ezen a szinten jelent meg a héber nyelv. Az 1621. évi pataki iskolai törvényekben már bevett gyakorlatként szerepelt a tanítása, az „akinek érdekében áll” kitétel arra utal, hogy főként a lelkészi pályára készülők látogathatták az előadásokat.³

A kora újkorban több héber tankönyv is született magyar írók tollából: id. Kismarjai Veszelin Pált és Szathmárnémethi Mihályt az előzőt jegyző németalföldi tanárok biztatták gyakorlati segédkönyv összeállítására, Komáromi Csipkés György és Kaposi Juhász Sámuel pedig hazai előadásai anyagát adták ki.⁴

Szerző	Cím	Kiad. hely/idő	Bibliogr.
id. Kismarjai Veszelin Pál	<i>Brevis institutio ad cognitionem linguae Hebraicae</i> (Johannes Cocceius előszavával)	Franeker, 1643	RMK III. 1604.
Komáromi Csipkés György	<i>Schola Hebraica</i>	Utrecht, 1654	RMK III. 1904.
Szathmárnémethi Mihály	<i>Tyrocinium Hebraicum</i> (Johannes Leusden előszavával)	Franeker, 1667	RMK III. 2386.
Kaposi Juhász Sámuel	<i>Memoriale Hebraicum</i>	Kolozsvár, 1698	RMK II. 1921.

Ezenkívül több külföldi szerzőtől jelent meg itthon héber nyelvtankönyv, említhetjük a Herbornból Bethlen Gábor hívására Gyulafehérvárra érkező Johann Heinrich Alsted *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae* (Gyulafehérvár, 1635)⁵ vagy a groningeni Jacob Alting *Fundamenta punctationis linguae sanctae, sive Grammatica Hebraea* (Kolozsvár, 1698)⁶ című munkáját. Vagyis itthon átlagosan 15 évente nyomtattak héber tankönyvet a 17. században.

A külföldi egyetemeken képzett teológusok tanulmányainak Wittenbergtől Oxfordig fontos szeletét jelentették a héber nyelvi stúdiumok. A 17. század első felében készült katalógusok szerint a heidelbergi, a baseli és a leideni akadémiai bibliotékák hebraikagyűjteményében százával álltak a kötetek, ezeket a jelentős forrásbázisokat használhatta a diákság.⁷ A németalföldi peregrinusok felkészültségére a Tofeus hazaérkezésekor külföldre induló Komáromi Csipkés György példáját említhetjük, akinek a bibliafordítása és a nyelvtana mellett az 1652-ben a harderwijki akadémián tartott héber nyelvű szónoklata is megjelent nyomtatás-

2 KISS: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, 602. Idézi DIENES: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században, 2.

3 DIENES: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században, 3–4.

4 Bővebben lásd STRBIK: Héber nyelvtanok Magyarországon, 41–46.

5 RMK II. 496.

6 RMK II. 1917.

7 BURNETT: Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660), 76.

ban.⁸ A magyarországi előtanulmányok után peregrinusaink az idősebb és az ifjabb Johannes Buxtorf (Basel), Johannes Coccejus (Franeker), Jacob Alting (Groningen), Johannes Leusden (Utrecht) és kollégáik tanítványaiként a korszak kiváló keresztyén hebraistáinak útmutatásával mélyíthették el tudásukat a szent nyelvben és gyakorolhatták az ószövetségi bibliafilológia módszereit. Többen héber nyelvészeti kérdésekről is disputáltak, mint például idősebb Köleséri Sámuel,⁹ a későbbi debreceni lelkész, mások a kinyomtatott disputációs tételekhez vagy egyéb kiadványokhoz fűztek héber nyelvű üdvözlő verseket.¹⁰

A magyar nyelvű bibliakiadások szerkesztői többnyire figyelembe vették az Ószövetség eredeti nyelvét is. Így járt el Melius Juhász Péter, Károlyi Gáspár és fordítói köre, Tótfalusi Kis Miklós (és segítői: id. Csécsi János és Kaposi Juhász Sámuel), valamint Komáromi Csapkés György.¹¹ Megszámlálhatatlan azok sora, akik könyvekben a héber filológia és hermeneutika alapján végezték exegézisüket, s így rész-bibliafordításokkal gyarapították a hazai teológia irodalmát. Példaként a Csúzi Cseh Jakab tollából megjelent Abdiás próféta könyvének exegézisét, a Károlyi-Biblia szövegét revideáló *Edom ostorát* említhetjük.¹²

Tofeus Mihály (1624–1684)

A prédikátor életrajzának itt mindössze a témához szorosan kapcsolódó elemeit fogjuk kiemelni.¹³ Tofeus Székelyhídon és Váradon tanult.¹⁴ A korábbi szakirodalomban felmerült, hogy a sárospataki és a debreceni kollégiumokban is megfordult, ám a nyomtatásban megjelent diáknévsorokban hiába keressük a nevét.¹⁵ 1646 őszén Franekerben matrikulált (1646. szeptember 26.), majd Utrechtben (1647), az akkor frissen akadémiaivá előlépett Harderwijkben (1648. szeptember 29.), végül pedig Leidenben (1648. december 5.) tanult.¹⁶ A Leiden előtti időkből származó egyik könyves bejegyzése nyomán tudjuk, hogy a londoni Gresham College-ban is járt.¹⁷ Utrechtben előbb Gisbertus Voetius, a németalföldi ortodoxia kiemelkedő professzora vezetésével *De translatione imperii a Graecis ad Francos*¹⁸ címmel disputált (1647. december 24.), majd hamarosan annak ellenfelénél, Johan-

8 BÁN: Apáczai Csere János, 107–108.

9 RMK III. 1938.

10 Lásd Tatai Sámuel és Balkányi György verseit Liskai Istvánhoz (RMK III. 6503.) vagy Alistáli Farkas Jakab köszöntőjét Komáromi Csapkés *Schola Hebraicá*jának végén (RMK III. 1904.).

11 Lásd DÁN: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon, 61–89; BOTTYÁN: A magyar Biblia évszázadai, 56–86.

12 CSORBA: Eltűnt Biblia-fordítások nyomában, 33–36.

13 Életére és működésére lásd KONCZ: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete; KATHONA: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban, 401–425.

14 KATHONA: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban, 401–402.

15 HÖRCSIK: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777; SZABADI: Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában, 1–2. kötet.

16 BOZZAY–LADÁNYI: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918, 241.1263.2400.2720.

17 GÓMÖRI: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789, 246.

18 RMK III. 1691. Az értekezést 1655-ben újra kiadta Voetius: RMK III. 6345.

nes Coccejusnál védett meg egy értekezést *Ad ultima Mosis*¹⁹ címmel (1648). 1649. július 20-án Arnoldus Vinnius professzor vezetésével szerezte meg teológiai doktori címét Leidenben a *De actuali Dei providentia*²⁰ című munkájával, az erdélyiek között elsőként.

Hazatérését követően 1650–1651 folyamán Váradon tanított, ebből az időszakból maradt fenn a *De perseverantia sanctorum* című kétrészes értekezése, az elsőnél Becskeházi István senior, a másodiknál Székelyhidi István disputált.²¹ Váradon Tofeus oktatta az Ószövetség nyelvére a diákságot.²² 1651 végétől 1653-ig Patakon tanított másodrektorként, ahol a szépreményű Rákóczi Zsigmond temetésére írt héber nyelvű gyászverset.²³ 1653-tól Bodrogkeresztúron, 1656-tól Bihardiószegen, 1658 áprilisától Szatmáron lelkészkedett. 1665-ben I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari papjának hívta el, 1679. június 4-én püspöknek választották meg. 1684. október 23-án hunyt el, november 5-én Gyulafehérvárott búcsúztatták.²⁴

A bevezetésnél vázlatosan bemutatott közegbe könnyen beilleszthető Székelyhidi Tofeus Mihály műveltségének héber területe is, melynek feltérképezésére több forrást is bevonhatunk. Főként az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* című sorozat 16/3. kötetében²⁵ megjelent könyvjegyzékét említhetjük, a továbbiakban hivatkozott tételszámok erre a kiadványra vonatkoznak. Ezeket egészítik ki a Marosvásárhelytől Budapestig szétszóródott könyvtárának ma ismert darabjai. Kivételes értékekkel bír a fejedelmi pár kívánságára Tiszaújhyeli István és Óvári Keszei János által lejegyzett, majd Tofeus által „revideált” *A' szent Soltárok resolutioja* címmel az 1679 májusa és 1682 májusa között az udvarban elhangzott prédikációkból álló gyűjteménye (Kolozsvár, 1683).²⁶ Végül a váradi kollégiumban Tofeus elnökletével megvédett disputációs nyomtatványok szövegét említhetjük.²⁷

Szótárak, lexikonok, nyelvtankönyvek

A szent nyelvek (héber, görög, latin) és a hozzájuk kapcsolódó keleti nyelvek (káld, arámi, szír), az arab (mint a közel-keleti kereszténység közvetítője és az iszlám nyelve), valamint az élő idegen nyelvek (angol, francia, német, török) egyaránt megtalálható volt Tofeus bibliotékájában. Amennyiben ezekhez hozzávesszük a poliglott szótárakban előforduló olasz és horvát részeket is, akkor a magyarral

19 POSTMA—VAN SLUIS: Auditorium Academiae Franekerensis, 121–122. Az RMK III. Pótlásaiban sem szerepel a mű.

20 RMK III. 1727.

21 RMNy 2355. (A továbbiakban: TOFEUS 1650a); RMNy 2356. (A továbbiakban: TOFEUS 1650b). Utóbbira érkezett felelet Horvát András trencsényi rektortól: RMK II. 779.

22 A második váradi értekezés *Corollarium Ebraico-philologicum* című részében „bevezetésképpen elmondja, hogy folyó év (1650) március 1-jén a váradi iskolában héber nyelvből tartott vizsgán vita támadt az Isten különböző héber elnevezéseinek [...] használatáról”, majd közli a héberből vizsgát tett II hallgató névsorát. Lásd RMNy 2356.

23 RMNy 2435.

24 KESERŰ: Apáczai és kortársai, 81–82.

25 MONOK: Erdélyi könyvesházak, 3. kötet, 1563–1757, 89–97.

26 RMK I. 1302. A továbbiakban: TOFEUS 1683.

27 TOFEUS 1650a–b.

együtt Tofeus Mihály több mint tucatnyi különböző nyelven olvashatta a könyveit. Jelenlegi ismereteink, vagyis az *Adattár* sorozatban kiadott források szerint a lekézsek között az övé lehetett az egyik legjelentősebb, a nyelvek megismeréséhez és használatához szükséges munkákat tartalmazó gyűjtemény a 17. század végéig.

A Szentírás tanulmányozásához szükséges nyelvekhez kapcsolódó kötetek közül elsőként Valentin Schindler wittenbergi hebraista ötnyelvű (héber, káld, szír, a beszélt rabbinikus héber, arab) lexikonát, majd héber grammatikáját említhetjük (1., 49. tétel). Praktikus okokból költethették egy kolligátumba az evangélikus Johannes Habermann (Avenarius) héber-, és Johann Scapula lausanne-i tanár görög lexikonát (4. tétel). Tofeus könyvtárát gyarapította az idősebb Buxtorf több mint 2500 oldal terjedelmű *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum* is, amelyet apja halála után az ifjabb Buxtorf fejezett be és rendezett sajtó alá (315. tétel).

A héber nyelvtankönyvek közül többet is említhetünk: Michael Neander (alias Neumann) jénei professzortól az *Erotemata linguae Hebraicae*-t (8. tétel), az idősebb Buxtorftól a *Thesaurus grammaticus* (204. tétel) és Franciscus Junius-tól a *Grammatica Hebraeae linguae*-t (244. tétel). A negyedik, Victorin Bythner oxfordi nyelvész héber nyelvtanát nem találjuk a könyvjegyzéken, mivel egy kolligátum második darabjaként köttették be, s csak a marosvásárhelyi Teleki Téka példányának²⁸ vizsgálata során tárult fel. Az ötödik, Sixtinus Amama franekeri orientalista *Grammatica Ebraea Martino-Buxtorfianája* (260. tétel) igazi öszvérmegoldást jelentett a tankönyvek között: mivel a szerkesztő nem volt teljesen elégedett az idősebb Buxtorf *Thesaurus grammaticus*ának alaktanával, kiadta annak szintaxisát, kiegészítve a Petrus Martini-féle nyelvtan megfelelő részével.²⁹

Bibliák és bibliafilológiai munkák

Könyvtárában összesen 5 különböző héber Bibliát találunk, kettőt közülük az idősebb Buxtorf által kiadott rabbinikus Bibliából (a héber szöveg a Maszórával – a szöveg leírásához és liturgikus felolvasásához szükséges tudnivalókkal és kommentárokkal) (306., 319. tételek). A Daniel Bomberg-féle rabbinikus Biblia (240. tétel) mellett feltehetően két görög–héber bilingvis kiadást is szerzett, az első példány „sine punctis cum N(ovo) T(estamento)” volt (24., 207. tételek). Tofeus vonzódását a próféta szerephez, valamint a rabbinikus szerzők terén szerzett jártasságát korábban már Kathona Géza kimutatta. Ehhez, valamint a puritanizmus és a coccejanizmus korában felértékelődő Ószövetség-tanulmányozáshoz kapcsolódhatott a héber Bibliák iránti érdeklődése.³⁰ „Sokat tanulhatott a franekeri professzorától, Coccejus Jánostól is, aki az Ótestamentum rabbinikus értelmezéseit felette nagyra becsülte, és az Illés-jóslat szövegét is közreadta héber–latin bilingvis szöveggel.”³¹

28 Jelzete: Bo–2477. Coll. 2. Victorinus BYTHNER, *Leshon Limudim : Lingva eruditorum, sive Methodica institutio linguae sanctae...*, Londini, typis Jacobi Flesher, 1650, in 4°. Megj.: Kézírtatos bejegyzésekkel.

29 BURNETT: Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660), 115.

30 Lásd KATHONA: 401–426.

31 I. m., 404–405.

A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában őrzött bibliás gyűjtőkötetét Kurta József tanulmányából ismerhettük meg. Ebben a Beza-féle görög Újszövetség 1642. évi cambridge-i kiadásához (149. tétel) járult az idősebb Joachim Camerarius kritikai kommentárja a görög Újszövetséghez. A harmadik mű a Plantin-féle görög Újtestamentum (Antwerpen, 1584), a negyedik a Santes Pagninus-féle héber Biblia (Antwerpen, 1584) volt.³²

Közel kortárs bibliafilológiai munkákat is beszerzett Tofeus. Talán a legizgalmasabb közülük Lodewijk de Dieu leideni professzor két vaskos munkája az *Animadversiones* sorozatból (17. tétel), az egyikben az Ószövetség héber szövegét vetette össze a szír, arab és káld verziókkal, a másikban pedig a négy evangélium szír, arab, héber nyelvű variánsait, valamint a *Vulgatát*, az Erasmus- és a Beza-féle kiadásokat (78. tétel). A kiváló angol orientalista, Edward Pococke első munkájaként jelent meg (Leiden, 1630) az oxfordi Bodley Könyvtár akkor még tisztázatlan eredetű kéziratából³³ a *Pesitta* (a Szentírás szír nyelvű fordításának) néhány részlete (148. tétel). Péter második, János második és harmadik és Júdás levelének szír és héber párhuzamos szövege mellett, a lap alján olvasható a görög textus, valamint a szír nyelvű változat latin fordítása is. Tofeus példányát ma is kézbe vehetjük Kolozsvárott, az Akadémiai Könyvtárban. Az Elzevirek szépen metszett betűtípusaival szedett nyomtatványa mellé kötve egy másikat is találunk, az ifjabb Scaliger kéziratós példányából Ludovicus de Dieu által kiadott szír–héber–görög–latin Jelenések könyvét, ám jelmondatának kivételével Tofeus egyetlen kézvonása nélkül.³⁴

A kritikával illetett *Vulgatával* szemben az eredeti szövegek és a héber tanulmányok fontosságát hangsúlyozta a franekeri egyetem professzora, Sixtinus Amama az *Antibarbarus Biblicus* lapjain (96. tétel). Salomon Glassiusnak, a jénai egyetem professzorának monumentális *Philologia sacra* című, először 1623 és 1634 között megjelent munkája rendkívüli gazdagsággal tárta fel az ószövetségi héber nyelv rejtelmeit, a bibliai hermeneutikát és kritikát.³⁵ A Szentírás egyes részei között mutatkozó időrendi zűrzavarban kívánt rendet teremteni az angol puritán Hugh Broughton elsőként angolul, majd latin fordításban is megjelent *Concentus S. Scripturae* című munkája (336. tétel).³⁶ Korának elismert oxfordi hebraistája volt Nicholas Fuller, aki a Szentírás nehezebb helyeinek magyarázatáról szóló értekezéseit rendezte egy kiadványba (227. tétel). Tofeus peregrinációjának utolsó évében

32 KURTA: A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről, 444–447. Jelzete: 2326. Coll. 4. *Biblia Hebraica : Eorundem Latina interpretatio* Xantis PAGNINI Lucensis, *recenter* Benedicti ARIAE MONTANI Hispal. et *quorundam aliorum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime' expensa*, Antverpia, Ex officina Christophori Plantini, 1584, in fol.

Poss.: A kolozsvári ev(angeliumi) ref(ormátus) theol(ogiai) fakultás könyvtára. (pecsét)

33 Később bizonyosodott be, hogy Dionysios Barsalibeus 12. századi amida püspök a szerzője. Lásd HORNE–DAVIDSON–TREGELLES: An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures, Vol. 4, 278–279.

34 Jelzete: R 82279. Coll. 1. Edward POCOCKE, *Epistolae quatuor Petri secunda, Johannis secunda et tertia, et Iudae, fratris Jacobi, una : Ex . . . Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis ms. exemplari nunc primum depromptae, et caractere Hebraeo, versione Latina, notisque quibusdam insignitae*, Lugduni Batavorum, ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir, 1630, in 4°.

Coll. 2. Lodewijk de DIEU: *Apocalypsis Sancti Johannis, ex manuscripto exemplari ex Bibliotheca . . . Josephi Scaligeri deprompto*, Lugduni Batavorum, ex typographia Elzeviriana, 1627, in 4°.

35 WENZ: The Doctrine of the Ministry in Salomon Glassius, 78.

36 NORTON: History of the English Bible as Literature, 56–57.

jelent meg a dán orientalista, Martin Petrus Cheitomaeus *Barbara Novi Testamenti* című, az Újszövetség szír, arámi és egyéb keleti nyelvekből származó szavairól készült értekezése.³⁷

Az előző évszázad munkái közül Jan van der Driessche (Drusius) flamand orientalista, hebraista, exegéta *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius*át említhetjük az Újszövetségben előforduló héber kifejezésekről (179. tétel). Victorin Bythner oxfordi professzor *Lyra prophetica Davidis regis, sive Analysis critico-practica Psalmorum*áé évszázadokon át megbecsült segédkönyve volt a héber zsolnárszövegek tanulmányozóinak (226. tétel). Tofeus példányát a Teleki Tékában őrzik, a latin–héber széljegyzetek egy része tőle származhat.³⁸ A leideni hebraista Constantijn L'Empereur latinra fordítva, bilingvis kiadásban jelentette meg Judah ben Joseph ibn Ezra bevezetését *Clavis Talmudica* címmel, amelyet az egyetlen ilyen kiadványként használtak a század végéig.³⁹ Tofeus egykori példánya egyetlen olvasásra utaló bejegyzést sem tartalmaz, ám nem zárhatjuk ki, hogy mégis forgatta a művet.⁴⁰ Gyűjteményében feltűnik még az idősebb Buxtorf posztumusz megjelent héber–kald nyelvű konkordanciájának arabeszkos pergamenkötésben ránk maradt példánya. Címlapján a szokásos tulajdonosi formulája mellett Tofeus fontosnak tartotta megörökíteni, hogy kereken 6 talléron vásárolta.⁴¹

37 A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete: R 83269. Coll. 3. Martinus Petrus CHEITOMAEUS: *Graeco-Barbara Novi Testamenti quae orienti originem debent*, Amstelodami, apud Ludovicum Elzevirium, 1649, in 12°.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia (et) lau(des).

38 Jelzete: Bo–2477. Coll. 1. Victorinus BYTHNER: *Lyra prophetica Davidis regis, sive Analysis critico-practica Psalmorum, in qua omnes et singulae voces Hebraeae in Psalterio contentae, tam propriae quam appellativae (nulla excepta) ad regulas artis revocantur*, Londini, typis Jacobi Flesher, 1650, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

D(omino) Michaeli Tofaeo mittit Gisbertus (Vyll?) Ultrajecto 1653 20. Aug(usti)

Johannis L. Hunyadi A(nno) 1699.

Ex donatione Reverendi... (kiszakítva)

Debreczeni

Petri T. Debr(eczeni)

Ex Libris Georgii Szenci comparantis Huszthini ex libris R(everendissimi) D(omini) Petri Debreceni m(anu) p(ropria) 1706.

Ill(ustris) Coll(egii) Alb(ae) Juliae M(aros)Vasarh(elyiensis)

Liber Illust(ris) Coll(egii) S. S. M(aros)Vásárh(elyiensis)

Megj.: Kézírtos jegyzetekkel.

39 VAN ROODEN: *Theology, Biblical Scholarship, and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century*, 128–129.

40 A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete: R 80796. Coll. 2. *Haliköt olām im Mabō hag-Gemārā sive Clavis Talmudica, complectens formulas, loca dialectica et rhetorica priscorum Judaeorum*, Latine reddita per Constantinum L'EMPEREUR AB OPHYCK, Leiden, Elzevir, 1634, in 4°.

Poss.: Francisci Tsepregi. Claudiop(oli) 730. idib. Juniis.

41 A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete: R 82228. JOHANNIS BUXTORFI *Concordantiae Bibliorum Hebraicae: Nova et artificiosa methodo dispositae, in locis innumeris depravatis emendatae... et significatione vocum omnium Latinam illustratae, quibus primum locus quaesitus quasi in momento ostenditur...: Accesserunt concordantiae Chaldaicae omnium vocum*, Basileae, sumptibus et typis Ludovici König, 1632, in fol.

Kötés: Arabeszkos pergamenkötésben.

Poss.: Mich(aelis) Tofaei Per convitia et laudes. Const(at) Tall. 6.

Itt kell visszatérnünk a Kurta József⁴² elemzése nyomán felmerült, Tofeus szerzőségében született Genesis-kommentárhoz. A könyvjegyzéke és annak hozzáférhető kötetei tanúsága alapján biztosan állíthatjuk, hogy bőségesen el volt látva a megírásához szükséges szakirodalommal, akár az eredeti héber szöveg különböző magyarázatos verzióit, akár a rá vonatkozó segédkönyveket tekintjük.

A Kurta által bemutatott erdélyi legyeződíszes bőrkötésű bibliás kolligátum kéziratossá bejegyzései arról tanúskodnak, hogy Tofeus Mihály aktív filológusi attitűddel olvasott. A szentírási helyeket összevetette más kiadásokkal (Erasmus és Arias Montanus Újtestamentumaival, a Genfi Bibliával, a Junius–Tremellius-féle kiadással) és könyvtárának kézikönyveivel (Buxtorf: *Lexicon Talmudicum*, Sixtinus Amama: *Antibarbarus Biblicus*). A kevés számú bibliamagyarázata közül biztosan forgatta Cornelius a Lapide munkáját a Prédikátor könyvéhez.⁴³ Tofeus a zoltárpredikációiban is elképesztő mennyiségű bibliai helyet citál hallgatósága meggyőzésére. Alapvető tekintélynek számítottak a „Rabbinusok”, lépten-nyomon idézte véleményüket, olykor szentenciaszerűen, legyen szó akár fordítási, akár exegetikai kérdésekről.⁴⁴ A korszak református teológiája és a zsidó írásmagyarázók viszonyáról Apáczai Csere János sorait idézve kaphatunk képet, szerinte „[a]ki a rabbinusok nélkül az Ószövetséget magyarázni próbálja, Munster tanúsága szerint esztelenül cselekszik. Vatablus, Junius és Tremellius többször szántottak ezek tinójával, mintsem hinné az ember.”⁴⁵

Végül Tofeus a „chronologia sacra” részeként forgathatta a 12. századi *Utazások könyve* című munkát, melyet Benedictus Arias Montanus nyomán Constantijn L'Empereur rendezett sajtó alá latin–héber bilingvis szöveggel (292. tétel). A Mediterráneumot és a Közel-Kelet egy részét beutazó Tudelai Benjámin feljegyzéseiben megörökítette a különböző országok adottságait, a városok és népek jellemzőit, szokásait, hagyományait.⁴⁶

Nyelvészeti viták kiadványai

Amíg a katolikus egyház a kora újkorban a *Vulgata* elsődlegességét hangsúlyozva sokáig fenntartással viszonyult a héber forrásokhoz, addig az Alpoktól északra a protestáns tudósok az egyetemek szabadabb légkörében belevetették magukat a szent szövegek eredetiben való tanulmányozásába.⁴⁷ Amikor a kölni domonkosok (Johannes Pfefferkorn) a zsidó iratok elégetését javasolták, az ifjú Johannes Reuchlin az *Epistolae obscurorum virorum* című pamflettel válaszolt (115. tétel).

42 KURTA: A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről, 444.

43 TOFEUS 1683, 22.817.

44 „...a' mint a *Rabbinusok* mondják: a' jó idő, a' szép álom, s' a' jó Király, Istennek kiváltképpen való ajándéka: Mert jószágot, pénzt, örökséget, maga szerezhethet az ember, vagy attyárúl annyárúl marad; de a' jó Király az égből adatik.” (TOFEUS 1683, 114.) További példákra lásd még uo., 1.23.61.107.204.226.237.277, 281.385.632–633.778.848.

45 APÁCZAI CSERE: A bölcsesség tanulásáról, 70–71.

46 KASHANI: Tudelai Benjámin utazásai, 35–36.

47 BURNETT: Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660), 223–224.

A magánhangzók jelölése fölötti értelmezési háborúskodás egyik résztvevője volt az idősebb Johannes Buxtorf, aki bázeli professzorként a maszoréta⁴⁸ szövegek kiadásával szerzett magának hírnevet. Buxtorf korábban említett „Biblia rabbinicá”-ja (306. tétel) mellett Tofeus megszerezte a *Tiberiast* is, az első, keresztyéneknek szánt átfogó kommentárt a maszoréta apparátushoz (202. tétel). Buxtorf álláspontja szerint a magánhangzók pontozása egyidős volt a szent szövegekkel, vagyis a bibliai időkből származott.⁴⁹ Vele szemben Louis Cappel (a sedani, később a saumuri akadémia tanára) az *Arcanum punctuationis revelatum* (153. tétel) lapjain úgy vélte, hogy a zsidók (mivel a héber számukra élő nyelv volt) a zsinagógai rítusokban nem használtak magánhangzókkel kiegészített szöveget, azokat csak később pontozták.⁵⁰ Cappel közel három évtizedes szövegkritikai kutatásait összegző *Critica sacrā*jának megjelenése után mások mellett az (apját a bázeli egyetemen követő) ifjabb Buxtorf az *Anticritica, seu Vindiciae veritatis Hebraicae* lapjain (127. tétel) indított újabb vitát Cappel kritikái megjegyzéseiről.⁵¹ Cappel *Arcanuma* és az ifjabb Buxtorf egy azzal vitázó másik munkája a Teleki Téka egyik kolligátumában⁵² maradt ránk. Az előzéklapon olvasható bőséges kéziratos jegyzetanyag arról tanúskodik, hogy Tofeust élenken érdekelte a téma: Schindler, Glassius, Buxtorf és Johann Heinrich Hottinger idevonatkozó munkáira utaló sorokat hagyott ránk. Részben szintén Cappel volt a céltáblája Arnold Boot németalföldi orientalista *Vindiciae, seu Apodixis apologetica, pro Hebraica veritate* címmel 1653-ban megjelent értekezésének, másrészt a konvertita oratoriánus Jean Morint támadta a szamaritánus Pentateuchus régiségével kapcsolatban (325. tétel). Boot egy Francis Taylorral közösen kiadott korábbi munkájában szintén Morinnal tűzött össze, annak a Septuaginta új kiadásához (Paris, 1628) írott előszava miatt, mivel azt Morin a szerinte hibás héber szövegek elé helyezte.⁵³ Mindebből egyértelművé válik, hogy

48 A héber „massorah” (hagyomány) szóból. A Szentírás héber szövegének helyes írását és olvasását rögzítő jelrendszer. BONA: Maszoréták, 786.

49 SÆBO: Hebrew Bible, Old Testament, Vol. 2, 788.

50 PICK: The Vowel Points Controversy in the XVI. and XVII. Centuries, 165–170.

51 BURNETT: Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660), 123–124.

52 Jelzete: Bo-3923. Coll. 1. Louis CAPPELL, *Söd han-niqqüd han-nigläh hoc est Arcanum punctuationis revelatum, sive punctorum vocalium et accentuum apud Hebraeos vera et germana antiquitate*, in lucem edita a Thoma Erpenio, Lugduni Batavorum, apud Johannem Maire, 1624, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Kovácsnai Sándoré. Vette M(aros)Vásárhelyt 1767. 10. Nov. De(narius) 24

Liber e' B(iblio)theca Kovásznaiana pretio ex pia Ill(ustrissimae) quondam Matronae Catharinae de Bethlen Illustr(issimae) quond(am) S. R. I. Comitiss Jos(ephi) Teleki de Szék Conjugit fundatione emtus in usum Bibl(o)thecae Ill(ustris) Gym(nasii) Ref(ormatorum) M(aros)Vasarh(elyiensis) a(n)no 1793 24a Maji. Biblioth(ecarius) Andr(eas) Szabo

A Maros Vásárhelyi e(vangéliumi) r(eformátus) Fő iskola könyve (ex libris)

Megj.: Az előzéklapon Tofeus tartalmi jegyzeteivel. Kéziratos margináliákkal, részben Tofeus kezétől.

Adattár 16/3, 92. 153. tétel

Coll. 2. Johannes BUXTORF (fil.), *Tractatus de punctorum vocalium, et accentuum, in libris Veteris Testamenti Hebraicis, origine, antiquitate, et autoritate, oppositus Arcano punctuationis revelatio Ludovici Cappelli*, Basileae, sumptibus haeredum Ludovici König, typis Martini Wagneri, 1648, in 8°.

Megj.: kéziratos jegyzetekkel.

53 A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete: R 83270. Coll. 4. Francis TAYLOR–Arnold BOOT: *Examen praefationis*

a Cappel és Buxtorf nyomán hosszúra nyúlt polémiához kapcsolódó kiadványokat Tofeus ismerte, a peregrinációból való hazatérése után is hozzájutott nyelvészeti és bibliafilológiai kérdéseket tárgyaló kiadványokhoz.

Kabbala

A héber nyelv tanulmányozásával párhuzamosan ébredhetett fel érdeklődése a kabbala, s ennek egyik első misztikus alapműve, a *Széfer Jecirá* iránt. A Tofeus gyűjteményében a 192. tételszámon található Johann Stephan Rittangel-féle fordítás (*Liber Jezirah*) 1642-ben jelent meg Amszterdamban, latin–héber párhuzamos szöveggel. Vagyis a mű alig néhány évvel Tofeus peregrinációja (1646–1649) előtt került ki a prélum alól, így Guillaume Postel 1552. évi párizsi (katolikus) edíciója után a legfrissebb (protestáns) kiadásnak számított akkoriban. Az egyetlen tartalomra vonatkozó kéziratos bejegyzést sem tartalmazó példányt ma is kézbe vehetjük Kolozsvárott.⁵⁴

Összegzés

Bizonyára nem volt minden kora újkori református értelmiségi gyakorló hebraista, de létezett egy ezen a területen is kiváló képzettséggel rendelkező réteg a lelkesíti és a tanári karban. Tofeus példája nem volt egyedi: Kaposi Juhász Sámuel könyvtárában hasonlóan gazdag válogatást találunk hebraisztikai kiadványokból.⁵⁵ A fenti részletek tisztán mutatják, hogy milyen műveltséggel vértézheték fel magukat a nyelv alapjait a magyarországi kollégiumokban elsajátító, majd külföldi egyetemeken tanuló diákjaink. Tofeus a megszerzett tudást Váradon és Patakon tanárként kamatoztatta, majd a fejedelem papjaként elmondott prédikációiba is beépítette.⁵⁶ Korábbi értekezései viszonylag jelentős mennyiségű hebraisztikai anyagot tartalmaznak, különösen a második váradi disputáció szövege, amelyhez egy *Corollarium Ebraico-philologicumot* is csatolt.⁵⁷ Könyvtárában ehhez elegendő számú biblia, szótár, tankönyv, lexikon és nyelvészeti értekezés állt a rendelkezésre.

Morini in Biblia Graeca de textus Ebraici corruptione, et Graeci autoritate, Lugduni Batavorum, ex officina Joannis Maire, 1636, in 12°.

54 A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete: R 80795. Coll. 1. *Séfer Yesirā id est Liber Jezirah qui Abrahamo patriarchae adscribitur*, translatus et notis illustratus a Joanne RITTANGELIO: Amsterdam, Johannes Janssonius, Jodocus Janssonius, 1642, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben, metszése késsel fröcskölt.

Poss.: M[ichaelis] Tovfaei Per convitia et laudes

Clariss[im]o viro Michaeli Tophaeo S.T.D.

Ex oblatione ... [Sacri Romani Imperii Comitibus Teleki de Szék] ... possid[et] ... Bartha mp.

55 Lásd CSORBA: Kaposi Juhász Sámuel eddigi ismeretlen könyvlistái, 196–207.

56 A héber nyelvet nem ismerő hallgatóságának magyarázta a „Selah” (nota bene, jegyezd meg), a „Halmuth labben” (Nábál ellen), a „Schaddai” (mindenre elégséges Isten) és a „Rachum” (szeretet, „mellyel az anya méhe, a’ kis foetuskát, táplálja”) jelentését is. (TOFEUS 1683, 20.249.49.192.257.408.462.)

57 TOFEUS 1650b, 8–14.

zésére. További értékes adatokat nyerhetnénk a Tofeushoz hasonló képzettségre szert tevő prédikátorok közül a korábban említett tankönyvszerkesztők és bibliafordítók prédikációinak és más munkáinak vizsgálatával (pl. Szathmárnémethi Mihály *Dominicája* és *Halotti centúriája*, Komáromi Csipkés György *Igaz Hite* és ötkötetes *Concionum sacrarum centuriája*). Ugyancsak nagyszámú adalékkal (pl. héber nyelvű üdvözlő versek) szolgálnak a nyugat-európai egyetemi városokban kinyomtatott disputációk.

Felhasznált irodalom

- APÁCZAI CSERE, J.: A bölcsesség tanulásáról, in uő (szerk.): *Magyar logikácska és egyéb írások* (Téka), Bukarest, Kriterion, 1975, 70–71.
- BÁN, I.: *Apáczai Csere János*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- BÓNA, L.: Maszoréták, in Diós, I. (szerk.): *Magyar katolikus lexikon, 8. kötet: Lone-Meszl*, Budapest, Szent István Társulat, 2003, 786.
- BOTTYÁN, J.: *A magyar Biblia évszázadai*, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.
- BOZZAY, R.–LADÁNYI, S.: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15), Budapest, ELTE Levéltára, 2007.
- BURNETT, S.: *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660). Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning* (Library of the Written Word 19, The Handpress World 13), Leiden, Brill, 2012, 1–3.
- CSORBA, D.: Eltűnt Biblia-fordítások nyomában, in: *Mediárium* 2 (2008/1–2), 33–36.
- CSORBA, D.: Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái, in: Ujváry, G. (szerk.): *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, Budapest, Balassi Intézet, 2011, 196–207.
- DÁN, R.: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- DIENES, D.: *A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században*, elérhető: www.patakarchiv.hu/wa_files/aheber.pdf, letöltés dátuma: 2015. szeptember 27.
- GÖMÖRI, GY.: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14), Budapest, ELTE Levéltára, 2005.
- HORNE, H.–DAVIDSON, S.–TREGELLES, P.: *An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures, Vol. 4: An Introduction to the Textual Criticism of the New Testament* (Cambridge Library Collection, Biblical Studies), London, Cambridge University Press, 2013.
- HÖRCSIK, R.: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.
- KASHANI, R.: Tudelai Benjámint utazásai, in *Múlt és Jövő* (1992/3), 35–36.
- KATHONA, G.: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. A zsolttárrezolúciók elemzése, in Varjas, B. (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században* (Memoria Saeculorum Hungariae 5), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 401–425.

- KESERÜ, B. (szerk.): *Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2), Budapest–Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1966.
- KISS, Á.: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (A Magyarországi Protestáns Egyházak és Keresztények Kiadványai 19, Protestáns Theológiai Könyvtár 15), Budapest, Magyarországi Protestáns Egyházak és Keresztények, 1881.
- KONCZ, J.: *Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete* (Klny. a Protestáns Közlönyből), Kolozsvár, Ajtai Albert, 1893.
- KURTA, J.: A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről. Tofeus Mihály kolligátuma, in *Református Szemle* 95 (2002/3), 444–447.
- MONOK, I. (szerk.): *Erdélyi könyvesházak*, 3. kötet: *1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez 16/3), Szeged, Scriptorum, 1994.
- NORTON, D.: *A History of the English Bible as Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- PICK, B.: The Vowel Points Controversy in the XVI. and XVII. Centuries, in *Hebraica*, Vol. 8, (1892/3–4), 165–170.
- POSTMA, F.–SLUIS, J. VAN: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Univ. und des Athenäums in Franeker 1585–1843* (Fryske Akademy 760), Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995.
- ROODEN, P. VAN: *Theology, Biblical Scholarship, and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century. Constantijn L'Empereur (1591–1648), Professor of Hebrew and Theology at Leiden* (Studies in the History of Leiden University 6), Leiden–New York, Brill, 1989.
- SÆBØ, M. (ed.): *Hebrew Bible, Old Testament. The History of Its Interpretation*, Vol. 2: *From the Renaissance to the Enlightenment*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2008.
- STRBIK A.: *Héber nyelvtanok Magyarországon. A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995)* (Hungaria Judaica, 10), Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, 1999.
- SZABADI, I. (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, 1–2. kötet, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013.
- WENZ, H.: The Doctrine of the Ministry in Salomon Glassius, in *Concordia Theological Quarterly* 78 (2014/1–2), 78.